

Libris.RO

Respect pentru oameni și cărți

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
CONKAN, MARIUS

Portalul și lumile secundare: tipologii ale spațiului
în literatura *fantasy* / Marius Conkan

- București: Tracus Arte, 2017

ISBN 978-606-664-767-0

821.135.1.09

www.tracusarte.ro

Editura Tracus Arte

București, str. Sava Henția nr. 2, sector 1

© 2017 Tracus Arte

MARIUS CONKAN

Portalul și lumile secundare

Tipologii ale spațiului în literatura *fantasy*

Tracus Arte

2017

Todorov 15, 112, 113, 114, 127, 327, 394
Tolkien 8, 11, 12, 16, 31, 41, 59, 60, 62, 72, 101, 114, 127, 141,
146, 154, 163, 172, 173, 175, 176, 177, 202, 211, 325,
329, 381, 398
Tuan 9, 226, 394

U

Ultima bătălie 267, 280, 286, 287, 288, 372, 374, 376, 386

V

versiune identitară 64, 225, 226, 227, 228, 296, 299, 383
versiune spațială 225, 227, 228, 239, 289, 293
viziunea iepurelui 17, 20, 21, 26, 27, 45, 47, 53, 77, 104, 131,
223, 235, 259, 264, 290, 295, 302, 309, 323, 367

W

Wonderland 7, 17, 20, 21, 42, 54, 64, 77, 101, 104, 106, 109,
125, 128, 129, 131, 132, 145, 161, 162, 163, 179, 215,
223, 225, 239, 255, 256, 257, 258, 259, 260, 262, 290,
292, 293, 294, 296, 297, 299, 300, 301, 302, 303, 304,
305, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 316,
317, 318, 319, 320, 321, 323, 367

Cuprins

Partea întâi

Portalul în literatura fantasy / 5

Capitolul I / 7

- (A) Introducere: de la geografia umanistă la teoria literară / 7
- (B) Metamorfoza culturală a ideii de portal / 17
- (C) Portalul metaforic sau frontiera dintre posibil și imposibil / 31
- (D) Rituri de trecere și non-locuri / 34
- (E) Portalul în teoriile despre ficțiunea fantasy / 40

Capitolul II

Portalul: studii de caz / 47

- (A) Șifonierul vrăjit și portalul interior / 47
- (B) Spații intermediare: fereastra-portal și Neverland / 64
- (C) Axa lume primară-portal-lume secundară / 82

Partea a doua

Natura lumilor fantasy / 87

Capitolul I / 89

- (A) Defamiliarizarea ca procedeu structural / 89
- (B) Gradele defamiliarizării / 100

(C) Cele trei planuri ale defamiliarizării în literatura *fantasy* / 104

(D) Lumile *fantasy* prin lentila geografiei imaginare / 111

Capitolul II

Heterotopiile *fantasy* / 118

Capitolul III

Distopiile *fantasy* / 138

(A) Distopia *fantasy*: context cultural și teoretic / 140

(B) Două tipuri majore de distopii *fantasy* / 158

Capitolul IV

Spațiul teratologic între eutopie și distopie / 164

Partea a treia

Construcția lumilor *fantasy* / 187

Capitolul I

Ficționalitatea lumilor *fantasy* / 189

(A) Lumi posibile, lumi ficționale, lumi *fantasy* / 189

(B) Portalul și lumile diadice / 223

Capitolul II

Modalități narrative în lumile *fantasy* diadice / 241

(A) De la mitul clasic la ficțiune și la mitul modern: granița rigidă și portalul / 241

(B) Portalul ca operator modal / 250

(C) Lumea primară între refuzul și invocarea miraculosului / 254

(D) Portalul și lumile secunde: versiuni identitare, versiuni spațiale / 288

Capitolul III

Spațiul ficțional și schizofrenia în *Peripețiile Alisei în Țara Minunilor* / 298

Capitolul IV

Cronicile din Narnia: lumea ficțională ca spațiu religios / 326

(A) *Nepotul magicianului*: lumi între lumi – geneza și apocalipsa lor / 332

(B) *Șifonierul, leul și vrăjitoarea* sau paradisul recucerit / 336

(C) *Calul și băiatul* vs. *O mie și una de nopți* / 342

(D) *Prințul Caspian* – a crede și a vedea / 348

(E) *Călătorie pe mare cu Zori-de-zi* și saga celtică *Imram Brain maic Febail* / 354

(F) *Jilțul de argint*: descensus ad inferos / 365

(G) *Ultima bătălie* sau Narnia ca tărâm eschatologic / 372

În loc de concluzie

Cititorul și lumile secundare / 378

Bibliografie selectivă / 385

Index / 399

Capitolul I

(A) Introducere: de la geografia umanistă la teoria literară

Scriitorii fanțaști și literatura *fantasy* scrisă de aceștia au înlesnit apariția unei varietăți uriașe de spații care alcătuiesc o hartă complexă a lumilor imaginare. Wonderland, Neverland, Narnia, Middle Earth, ca să amintesc doar câteva dintre cele mai faimoase, sunt asemenea lumi¹ care și-au fixat deja specificul și coordonatele în imaginarul colectiv, putând fi văzute ca spații adiacente la ceea ce noi percepem și gândim drept realitate – cu toate că realitatea însăși reprezintă astăzi un concept revizuit, pus la îndoială sau chiar contestat în mai multe domenii.

Este posibil ca explozia de spații și lumi imaginare (*fantasy* și *science-fiction*), inițiată în secolul al XIX-lea și continuată apoteotic până în secolul XXI, să fie o reacție firească, de sincronizare inconștientă cu teoriile tot mai rafinate despre spațiu, care au început să apară mai ales în a doua jumătate a acestei perioade. Nu poate fi considerat nicidecum o coincidență faptul că, odată cu publicarea

1. Pentru o viziune enciclopedică asupra lumilor imaginare, recomand Alberto Manguel și Gianni Guadalupi, *The Dictionary of Imaginary Places*, Londra, Bloomsbury, 1999.

Stăpânului inelelor și a Cronicilor din Narnia, care și-au câștigat rapid notorietatea în rândul cititorilor, a avut loc în anii '60-'70 un fenomen teoretic de amploare, pe care cercetătorii și, în special, geografii îl numesc *the spatial turn*¹. Cu alte cuvinte, revoluția literaturii *fantasy* realizată de J. R. R. Tolkien, urmat îndeaproape de C. S. Lewis, autori care au confirmat și întărit importanța spațiilor imaginare pentru individ, în relația acestuia cu celălalt și cu lumea², și-a găsit un răspuns inconștient în revizitarea conceptului de *spațiu*, produsă în rândul geografilor și extinsă, spre exemplu, până la nivelul filosofiei și al teoriei literare. Eseul introductiv la *Key Thinkers on Space and Place*, semnat de Phil Hubbard și Rob Kitchin, surprinde tocmai modul în care spațiul și locul au devenit „concepte totemice”³ în explorarea relațiilor sociale și culturale.

1. *Schimbarea concepției despre spațiu*, traducere care ilustrează mai adecvat ideea de „spatial turn”, v. Phil Hubbard și Ron Kitchin (ed.), *Key Thinkers on Space and Place*, Londra, Sage, 2011/2004, p. 2.

2. Documentarul *J. R. R. Tolkien: Master of Middle Earth* ilustrează, de pildă, impactul pe care trilogia *Stăpânul inelelor* l-a avut asupra generației *flower power*. Mulți tineri ai acestei generații și-au făcut un manifest din atitudinea și vestimentația lor, întrucât imitau (vestimentar și comportamental) personaje reprezentative pentru lumea creată de Tolkien.

Sursa: <https://www.youtube.com/watch?v=orhnSy4wkqE>, accesată la 10. 05. 2014.

3. Phil Hubbard și Ron Kitchin (ed.), *op. cit.*, p. 2. Spațiul (*space*) și locul (*place*) sunt concepte clar delimitate de geografi, așa încât ele nu sunt interșanjabile în cadrul discursului teoretic. Cu toate acestea, voi folosi mai ales termenul de *spațiu* (imaginar, ficțional etc.) și voi păstra termenul de *loc* în discuția despre portal.

„Disputa” subtilă a fost purtată, în mod firesc, între geografii fiziciști și cei umaniști, mărl discordiei fiind natura conceptului de spațiu. În geografia fizică a continuat, însă, să predomine noțiunea de spațiu absolut, care este un conținător neutru al fenomenelor sociale și culturale. Geografii umaniști (precum Anne Buttimer, David Ley, Edward Relph, Yi-Fu Tuan și Nigel Thrift) au apelat, în schimb, la metode fenomenologice și existențialiste, în efortul lor de a analiza interacțiunea dintre individ și spațiu/loc, insistând asupra experienței umane a spațiului și relevând implicațiile teoretice care decurg din aceasta. Disputa privitoare la caracterul concret sau, dimpotrivă, absolut al spațiului nu s-a ivit brusc în secolul al XX-lea, ci ea a fost formulată periodic încă din Antichitate. În timp ce Thales din Milet a meditat, pentru întâia oară, asupra naturii concrete a spațiului, susținând că materia primordială a universului este apa, Anaximandru, un gânditor din generația imediat următoare, a considerat că o asemenea materie primordială nu poate fi decât Infinitul și Nelimitatul¹. De altfel, pozițiile pro și contra ale geografilor și filosofilor, legate de această chestiune, au continuat până în secolul al XX-lea și s-au remarcat prin rafinamentul pledoariilor pentru natura concretă și existențială a spațiului sau, dimpotrivă, pentru cea absolută. Începând cu anii '70, geografii

1. v. Joseph A. Kestner, *The Spatiality of the Novel*, Detroit, Wayne State University Press, 1978. În capitolul *Spatial Secondary Illusion (Iluzia secundară spațială)*, Kestner realizează o scurtă istorie a conceptului de *spațiu*, de la originile sale antice până în secolul al XX-lea.

umaniști au reușit, astfel, să regândească/reexamineze dreptat noțiunile de spațiu și loc: întâi au demontat înțelegerea lor clasică, apoi au furnizat teorii consistente cu privire la relația dintre spațiu/loc și fenomenele culturale, sociale, politice și economice din interiorul lor¹. Astfel, spațiul a ajuns să fie „instrumentul-cadru în construcția imaginariilor culturale”², sau chiar conceptul „regăsit pretutindeni în gândirea modernă”³.

Ceea ce a urmat acestei expansiuni a geografiei umaniste a fost o influență reciprocă între discursul geografic și cel filosofic și literar. În aceeași perioadă, cuprinsă între anii '60 și începutul secolului XXI, au fost publicate mai multe studii care tratează spațialitatea și rolul spațiului/locului în cadrul romanului: dintre acestea le amintesc pe cele scrise de Joseph A. Kestner, Leonard Lutwack și Wesley A. Kort⁴. Cel dintâi a lansat, spre exemplu, ideea că, deși este o artă temporală (în viziune canonică),

1. Contribuțiile geografilor umaniști în dezbaterile despre spațiu și loc sunt inventariate în *Key Thinkers on Space and Place*. Fiecărui cercetător reprezentativ îi este dedicată câte o fișă de dicționar care conține o sinteză a teoriei sale, dar și observații cu privire la influența pe care o asemenea teorie a avut-o în spațiul academic.

2. Phil Hubbard și Ron Kitchin (ed.), *op. cit.*, p. 2: „the framing device in the creation of cultural imaginaries”.

3. „The everywhere of modern thought”: constatare a lui Nigel Thrift, *apud* Phil Hubbard și Ron Kitchin (ed.), *op. cit.*, p. 2.

4. Joseph A. Kestner, *op. cit.*; Leonard Lutwack, *The Role of Place in Literature*, Syracuse, Syracuse University Press, 1984; Wesley A. Kort, *Place and Space in Modern Fiction*, Gainesville, University Press of Florida, 2004.

romanul conține o rețea spațială care nu poate fi defel ignorată teoretic. La rândul lor, geografii umaniști și-au îndreptat atenția asupra legăturii dintre geografie și literatură, relevant fiind, în acest sens, volumul de eseuri *Humanistic Geography and Literature*, coordonat de Douglas C. D. Pocock¹. În ultimii ani, accentul a fost tot mai mult pus pe relația dintre structurile spațiale și cele culturale. Bertrand Westphal, spre exemplu, a introdus un nou domeniu de cercetare, cel al geocriticii², în timp ce alți cercetători actuali analizează legătura dintre spațiile reale și cele ficționale, folosind metodele geografiei literare³. Aceasta ar fi o trecere în revistă a principalelor transformări de care a avut parte conceptul de spațiu, în transferul continuu dintre metodele geografiei și cele ale altor științe umaniste (fie că este vorba de filosofie sau teorie literară).

Ce s-a întâmplat însă, în tot acest timp, cu discursul critic despre literatura *fantasy*? Deși o asemenea literatură a renăscut sub condeii lui J. R. R. Tolkien și C. S. Lewis (care rămân, până astăzi, reprezentanți de vârf ai genului *fantasy*) criticii s-au confruntat, încă din anii '60, cu cel puțin două

1. Douglas C. D. Pocock (ed.), *Humanistic Geography and Literature*, Londra, Croom Helm, 1981.

2. v. Bertrand Westphal, *La Géocritique. Réel, fiction, espace*, Paris, Éditions de Minuit, 2007. Ediția pe care am consultat-o este cea din limba engleză: Bertrand Westphal, *Geocriticism: Real and Fictional Spaces*, traducere de Robert T. Tally Jr., New York, Palgrave Macmillan, 2011.

3. În spațiul academic românesc, o carte recentă în care sunt folosite metodele geografiei literare este cea semnată de Andreea Răsuceanu, *Bucureștiul lui Mircea Eliade: elemente de geografie literară*, București, Humanitas, 2013.

probleme care cereau soluții pertinente: definirea și legitimarea termenului general de *fantasy*. Construcția fulminantă de lumi imaginate, alternative (cum sunt Narnia ori Middle Earth), a fost relativ sincronă cu turnura pe care conceptul de spațiu a luat-o în cadrul teoriilor geografice, filosofice și literare¹. Dacă, pentru geografii umaniști, centrală este experiența culturală a spațiului real, pentru fantaști precum Tolkien și Lewis provocarea a constituit-o experiența umană a spațiului imaginat (transcris în hărți amănunțite ce alcătuiesc imagini alternative ale lumii sau chiar lumi posibile, cu o ontologie proprie). De aceea, mai productivă ar fi fost, în opinia mea, folosirea instrumentelor deja dobândite, spre exemplu, de geografia umanistă sau ficționalism în înțelegerea și definirea literaturii *fantasy* (și a spațiului miraculos). Or, prinși tocmai în demersul de a defini și legitima, prin mijloace canonice, acest tip de literatură, cei mai cunoscuți cercetători (precum C. N. Manlove, W. R. Irwin ori Brian Attebery) s-au văzut nevoiți, cu puține excepții, să se întoarcă la aceleași ipoteze și demonstrații care ilustrează un câmp restrâns de interpretări și nu

1. Chiar dacă, începând cu George MacDonald, William Morris și Lewis Carroll (în secolul al XIX-lea), literatura *fantasy* a înflorit, la începutul secolului trecut, și prin autori precum J. M. Barrie (cu seria volumelor *Peter Pan*), noile teorii despre spațiu apar în aceeași perioadă postbelică în care sunt publicate romanele de căpătâi ale lui C. S. Lewis și J. R. R. Tolkien, exponenții grupului *The Inklings*, alcătuit din scriitori care au inovat literatura *fantasy*.

sunt deschise la un dialog interdisciplinar¹. Pe de altă parte, chiar și cercetările recente asupra literaturii *fantasy* s-au dovedit imune la contribuția esențială pe care teoriile despre lumile ficționale (cum este cea a lui Toma Pavel² sau a lui Lubomír Doležel³) au avut-o în plan cultural. Fiind, întâi de toate, o literatură a spațiului⁴, literatura *fantasy* poate fi astăzi citită și interogată din perspective considerate până acum excentrice, dar care pot fi utile în analiza spațiului imaginar.

1. În acest sens, termeni precum *imposibilul*, *supranaturalul*, *imaginarul*, *irealul*, *anormalul*, *violare a legii naturale* sunt folosiți adesea în analiza ficțiunii *fantasy*, care este văzută prin lentila îngustă a opoziției dintre realitate și lumea imaginată. Pentru detalii, vezi capitolul *Spațiul teratologic între eutopie și distopie*.

2. v. Thomas G. Pavel, *Fictional Worlds*, Cambridge, Harvard University Press, 1986. Ediția în limba română: Toma Pavel, *Lumi ficționale*, traducere de Maria Mociorniță, prefață de Paul Cornea, București, Editura Minerva, 1992.

3. v. Lubomír Doležel, *Heterocosmica: Fiction and Possible Worlds*, Baltimore și Londra, The John Hopkins University Press, 1998.

4. Michel de Certeau, unul dintre pionierii cercetărilor actuale despre spațiu și loc, afirmă: „Every story is a travel story—a spatial practice” (în cartea *The Practice of everyday Life*, Berkeley, University of California Press, 1984, p. 116). Această afirmație, „fiecare poveste este o poveste de călătorie – o practică spațială”, a devenit extrem de importantă în cadrul discuțiilor despre spațiul social și ficțional, numeroși cercetători folosind teoria lui De Certeau în analizele lor. Dacă literatura *fantasy* conține, prin definiția ei, povești de călătorie, atunci ea este, întâi de toate, o literatură a spațiului, datorită diversității de lumi imaginate pe care le descrie și explorează.